

Afasin och döden – två motiv i Tomas Tranströmers diktning

■ I år borde Tomas Tranströmer få Nobelpriset i litteratur. Om så sker blir han, när han långsamt haltar fram över Konserthusets scen och med sin vänstra hand tackar kungen för priset, beskådad av miljontals TV-tittare över hela världen, förmodligen världens mest berömda strokepatient.

Författaren Tomas Tranströmer drabbades 1990 av en stroke i vänstra hjärnhalvan. Höger arm och hand blev obrukbara, och han utvecklade en i det närmaste komplett expressiv afasi – oförmåga att uttrycka sig med talat språk. »Den stora gåtan« (Bonniers 2004), hans senaste bok, är den andra diktsamlingen sedan insjuknandet.

Ingen läste sina dikter som Tomas Tranströmer. Även om man var väl förtrogen med hans dikter upptäckte man ytterligare dimensioner när de lästes av honom själv. Han hade en timing som man bara finner hos riktigt skickliga musiker – vilket han också är! Tranströmer är pianist, en förmåga som till största delen gick förlorad då han blev förlamad i högra sidan. Han har dock fortsatt att spela med den friska vänsterhanden, vilket kan höras på den CD som förlaget gav ut samtidigt med den senaste boken. Skådespelaren Krister Henriksson läser där dikterna, och Tranströmer själv spelar vänsterhandsverk för piano.

För oss som arbetar med hjärnskadade patienter eller som har dem i vår närhet av andra skäl är Tranströmers senare dikter en påminnelse om det rika tanke- och känsloliv som kan pågå bakom den slagrörda och stumma fasaden.

Afasi som metafor

Tomas Tranströmer har alltid omfattat en mystisk livsupplevelse, i vilken verkligheten meddelar sig till oss genom oöversättliga tecken som »hundskallets hieroglyf«, »tallbarrens kilskrift« och »rådjurens spår i snön«. I hans texter skickas brev och meddelanden, läsbara för tystnaden men utan angiven avsändare, skrivna på ett språk som är större än vårt eget.

Tranströmer hävdar också att människan bär något inom sig som hon inte kan uttrycka i ord. Denna inre dimension svarar mot en livets storhet – hos Tranströmer ibland kallad Gud – som det är vår uppgift att se och bli förtrogena med. Så här kan det till exempel heta i »Lamentok«:

*För mycket som varken kan skrivas eller förtigas!
Han är lamslagen av något som händer långt borta
fast den underbara kappsäcken dunkar som ett hjärta.*

*Utanför är försommaren.
Från grönskan kommer visslingar – människor eller fåglar?
Och körsbärsträd i blom klappar om lastbilarna som kommit hem.*

*Det går veckor.
Det blir långsamt natt.
Malarna sätter sig på rutan:
små bleka telegram från världen.
(Ur Den halvfärdiga himlen, 1962)*

Större än att formulera sig verbalt är att upptäcka denna ordlösa sanning inom sig och finna att den står i förbindelse med verkligheten utanför. Som när solen lyser på poeten i »Längre in«:

*Jag är genomlyst
och en skrift blir synlig
inne i mig
ord med osynligt bläck
som framträder
då papperet hålls över elden!
(Ur Stigar, 1973)*

Vi bär alltså inom oss sanningar och erfarenheter som är svåra eller omöjliga att uttrycka i ord. De kan förmedlas eller antydmas men knappast beskrivas. För när sanningen skall formuleras försvinner all form hos den, liksom hos maneterna, som förvandlas till »död gelé« när de lyfts upp ur havet. Sanningen är, menar Tranströmer, som maneterna, »oöversättliga, de måste stanna i sitt element«. Detta dilemma liknar Tranströmer vid – afasi!

*Någonting vill bli sagt men orden går inte med på det.
Någonting som inte kan sägas,
afasi,
det finns inga ord men kanske en stil ...*

Och senare i samma dikt, om en tonsättare:

*Då kommer hjärnblödningen: högersidig förlamning med afasi, kan bara
uppfatta korta fraser, säger fel ord.
Kan alltså inte nås av upphöjelse eller fördömanden.
Men musiken finns kvar, han komponerar fortfarande i sin egen stil,
han blir en medicinsk sensation den tid han har kvar att leva.
— — —
och skriver sen dess ett långt brev till de döda
på en maskin som inte har färgband bara en horisontstrimma
så orden bultar förgäves och ingenting fastnar.
(Ur Östersjöar, 1974)*

Tranströmer bär alltså numera inom sig en språklig aktivitet som han kan förmedla – om än med möda – i sin poesi, men inte uttrycka fysiskt, i tal. Situationen har han föregripit långt tidigare i sin poesi. Den språkliga begränsning som han gestaltat metaforiskt i decennier, och som han i dikten liknat just vid en hjärnblödning med afasi, blev alltså med hans stroke 1990 konkret verklighet. Ordet blev kött.

Afasin i verkligheten

Temat återkommer, inte oväntat, även i hans dikter efter insjuknandet. Graven är nu grävd, kistan färdigbyggd. Han är inte glad men kan ingenting säga därom, som i »April och tystnad«:

*Våren ligger öde.
Det sammetsmörka diket
krälar vid min sida
utan spegelbilder.*

*Det enda som lyser
är gula blommor.*

Tomas Tranströmer. Bild tagen 2004.

FOTO: ULLA MONTAN

Jag bärs i min skugga
som en fiol
i sin svarta låda.

Det enda jag vill säga
glimmar utom räckhåll
som silvret
hos pantlånaren.

Om sjukdomen heter det, i »Som att vara barn«:

Som att vara barn och en oerhörd förolämpning
träs över ens huvud som en säck
genom säckens maskor skymtar solen
och man hör körsbärsträden gnola.

Men det hjälper inte, den stora förolämpningen
täcker huvud och torso och knän
och man rör sig sporadiskt
men gläds inte åt våren.

Och så här beskrivs den halvsidiga förlamningen, i »Två städer«:

På var sin sida om ett sund, två städer
den ena mörklagd, ockuperad av fienden.
I den andra brinner lamporna.
Den lysande stranden hypnotiserar den mörka.
(ur Sorgegondolen, 1996)

I diktsamlingen från i år återkommer uttrycken för den förlamades fjättrade motorik och tankeliv. Där finns »reptilerna/underligt orörliga« bakom terrariets glas. Tankarna »står stilla/som mosaikplattorna/i palatsgården«, och själen glider i markens djup, »tyst som en komet«. Viss kommunikation är dock fortfarande möjlig eftersom »knackningar hörs från cell till cell«. Och inte ens denna tillvaro saknar ljuspunkter:

Se hur jag sitter
som en uppdragen eka.
Här är jag lycklig.
(Ur Den stora gåtan, 2004)

Döden som metafor

Dödens närvaro i livet är ett annat centralt tema i Tranströmers poesi alltsedan hans tidigaste dikter. Som i »Svarta vykort«:

Mitt i livet händer att döden kommer
och tar mått på människan. Det besöket
glöms och livet fortsätter. Men kostymen
sys i det tysta.
(Ur Det vilda torget, 1983)

Året innan han insjuknar gör han ett slags bokslut, i diktsviten »Gator i Shanghai«:

Jag är omgiven av skrivtecken som jag inte kan tyda, jag är
alltgenom analfabet.
Men jag har betalat det jag skulle och har kvitto på allt.
Jag har samlat på mig så många oläsliga kvitton.
Jag är ett gammalt träd med vissna löv som hänger kvar och
inte kan fall till marken.

I »Flygblad« beskrivs döden som en befriare:

Vi levande spikar nedhamrade i samhället!
En dag skall vi lossna från allt.
Vi skall känna dödens luft under vingarna
Och bli mildare och vildare än här.

Och i »Medeltida motiv« ur samma diktsamling skriver Tranströmer:

Under vårt förtrollande minspel väntar
alltid kraniet, pokeransiktet.
(Ur För levande och döda, 1989)

I »Medeltida motiv« pågår ett schackspel. Det är samma medeltida motiv som Ingmar Bergman använde i »Sjunde inseglet«, där Max von Sydows väpnare kunde få respit från det oundvikliga genom att spela schack med Döden, tills denne besegrat honom. I Tranströmers dikt förnims liemannens närvaro som »Ett frisörsaxklippande ljud från snåren«. Men den gången spelar döden honom inte matt, utan »Schackpartiet avstannar i remi«.

Döden i verkligheten

Efter Tranströmers stroke 1990 har döden ryckt närmare, blivit konkret. Vid 73 års ålder, och 14 år efter den stroke som ändade hans tal och förlamade hans högra arm, befinner sig Tranströmer »vid vägs ände«. Han har låtit förstå att »Den stora gåtan« är hans sista diktsamling. Det är sent nu, inte bara på jorden utan på året, på dygnet. I dikt efter dikt är det november, midnatt, dunkelt, dimma eller en lågt stående sol. I denna fas av livet kommer »begravningarna ... tätare och tätare/som vägskyltarna/när man närmar sig stad« och den bro som skall föra Tranströmer till andra sidan »bygger sig långsamt rakt ut i rymden«. Hans predikament är »ett lamakloster/med hängande trädgårdar« och den nattliga ångesten hemsöker honom som »en pinande blåst/drar genom huset«.

Det schackparti som ännu pågick i »För levande och döda« är i »Den stora gåtan« slutspelat. Tranströmer är nu inte längre schackspelare utan det »schackproblem« till vilket Döden »har lösningen«. Det är som om poeten överlämnar sig och uppmanar Döden att göra sitt jobb. När partiet är slutspelat är ju stunden inne. Ställd mot den högst verkliga och annalkande döden är det som om Tranströmer, efter sitt tidigare flitiga umgänge med Döden, har utvecklat ett fullkomligt naturligt förhållande till denne. Han har »Guds vind i ryggen«, en

Stor och långsam vind
från havets bibliotek.
Här får jag vila.

Han är helt enkelt inte rädd. De bruna, vissna löven är nu »lika dyrbara som/Dödahavsruddar« och hans ansikte är »en runsten/upprest till minne«. Jag vet ingen svensk poet, möjligen med undantag av Gunnar Ekelöf, som med så öppna ögon gått in i denna sista fas av livet med en sådan visshet om – och acceptans av – det oåterkalleliga slutet, »skottet som kommer ljudlöst«. Och som med jämna mellanrum kommit tillbaka till oss andra för att dela med sig av sina intryck. Det är starkt och det är en ynnest att ännu få ta del av rapporterna från denna resa.

Då ånglarna, »människofågeln«, i diktsvitens avslutande haiku kommer för att hämta honom står i förgrunden ett till synes lyckligt, avklarat minne av äppelträd som blommade samt själva den mystiska livsupplevelsen, Den stora gåtan.

Anders Lundin

överläkare, rehabiliteringsmedicinska kliniken,
Danderyds sjukhus, Stockholm